

Знахідки хом'яка звичайного (*Cricetus cricetus*) у Харківській області

Володимир Тімошенко

Національний природний парк «Гомільшанські ліси» (Зміїв)
e-mail: timoshenkov@ua.fm; orcid: 0000-0003-3374-5917

TIMOSHENKOV, V. A. Findings of the common hamster (*Cricetus cricetus*) in Kharkiv Oblast, Ukraine. — The article considers the change in the state of the common hamster from a widespread to a rare species in Ukraine. In 1994, it was listed in the Red Book of Ukraine. The most significant changes in the status of hamsters in the last 100 years in Kharkiv Oblast had occurred in 1982 to 2006. Isolated finds of this species in 2020 show its presence. Two actual finds from one location near Kharkiv are described. The species was found in areas not involved in intensive agricultural production. The population decline and range contraction can be explained by excessive ploughing of agricultural lands. This reduces the prospects of the species' survival.

Вступ

Хом'як звичайний, *Cricetus cricetus* (Linnaeus, 1758), — вид, що останніми десятиліттями демонструє різкі спади чисельності і скорочення області поширення. Цей вид дуже швидко пройшов шлях від шкідника сільського господарства до тварини, що потребує охорони (Акімов 2009). В першій чверті минулого століття хом'яка не тільки труїли хлорпікрином і вуглець-сульфідом, але робили це організовано під керівництвом земельних органів. В цей час він також займав «певне місце» у заготівлі хутра навесні (Мигулін 1938: 264). Вид, що міг розмножуватись весь теплий період року і давати до 15 особин приплоду, не витримав тиску з боку людини.

У цій праці автор з'ясовує перспективи збереження цього виду.

Відомості про колишні знахідки

У своїй праці «Огляд гризунів України» О. О. Мигулін (1924) зазначає, що хом'як зустрічається по всій території України, посилаючись на праці М. Шарлеманя (Шарлеман 1915), С. Огнева (Огнев, 1916) та І. Підоплічки (Підоплічка 1926). Стосовно Харківщини цей дослідник повідомляє про знахідки хом'яка звичайного у колишніх Старобільському, Зміївському, Куп'янському повітах Харківської губернії. Також О. Мигулін вказує, що в його колекції є хом'як, «здобутий 12.XII. 1933 р. ... в Нововодолазькому р-ні Харківської області» (Мигулін 1938: 262).

З часом ситуація суттєво змінилася. Зокрема, за даними О. Зорі щодо Харківської області: «За період досліджень потрапляв у пастки двічі в полі – літом 1982 і 1985 років (Зачепилівський і Чугуївський райони), а також одного разу в степовій балці біля чагарнику терну — влітку 1991 року (Сахновщинський р-н)» (Зоря 2005). Загалом за період із 1989 р. по 2006 р. на Харківщині силами обласної СЕС було спіймано тільки дві особини хом'яка, а за весь цей період (1982–2006) спіймано лише чотири особини.

О. Зорею проаналізовано чисельність 25 видів дрібних ссавців і проведено ранжирування видів за 5-бальною системою за даними для періоду 1989–2006 рр. До рідкісних і випадкових видів віднесено сім видів, зокрема й хом'як звичайний (види з часткою трапляння від 0,001 до 0,01 %). Відповідно, виду було надано охоронний статус: з 2001 р. він фігурує у «Червоному списку Харківської області» (Перелік 2001; Зоря 2008).

І. Загороднюк відмічає хом'яка серед видів, що «помітно скоротили чисельність і ареал» на північному сході України (Загороднюк 2010), і відносять його до другої категорії присутності (з 7 категорій).

Але у 1938 році за даними О. Мигуліна Звичайний хом'як був звичайним видом в усіх регіонах України (Мигулін 1938: 262). За 44 роки він став рідкісним видом тварин. Що відбулося у цей період? У 1954 році почалася програма освоєння цілинних земель. В основному цей період ми знаємо по освоєнню цілини в Казахстані. Але така кампанія проходила і в Україні. Розорювалися навіть кам'яністі степи та кургани в Донецькій області. Розорювалися луки та пасовиська. Одночасно хом'як був оголошений шкідником сільського господарства і повсюдно винищувався. Навіть у 2005 р. О. Зоря писав що хом'як звичайний хоч і є станом на теперішній час рідкісним видом, але «маючи статус шкідника рослин, охороні не підлягає» (Зоря 2005). Все це призвело до знищення місць проживання цього гризуна.

Відомості про сучасні знахідки

16.04.2020 р. керівник НПП «Гомільшанські ліси» О. О. Кириченко знайшов труп хом'яка на околиці Харкова, перед виїздом на окружну дорогу. Це місцезнаходження знаходиться у пн.-сх. частині міста, навпроти хлібозаводу «Кулиничі» за 602 мікрорайоном м. Харків, по суті в межах міста.

За повідомленнями цього респондента, тут існує колонія хом'яків. Зокрема, при огляді місцевості відмічено, що тут добре видні нори зі слідами стежок, натоптаних тваринами. Знайдена особина хом'яка була жертвою невідомого хижака, у неї було вигризено спину та живіт. Другу тварину з пошкодженнями в області спини та грудей знайдено у тому самому місці в листопаді та передано автору 13.11.2020 р. (рис. 1–3).

Положення місця знахідки показано на картосхемі рис. 4: фактично хом'як був знайдений на автодорозі, на якій і загинув.

Рис. 1. Перша знахідка хом'яка. На фото видно пошкоджені ділянки тулуба, з'їдені хижаком. Фото О. О. Кириченка, 15.04.2020.

Рис. 2. Нірка неподалік від місця загибелі першої виявленої нами тварини. Фото О. О. Кириченка, 15.04.2020.

Рис. 3. Труп хом'яка, знайдений восени. Виміри саме цього зразка було взято, і їх внесено до таблиці 1. Фото автора, 13.11.2020.

Рис. 4. Місце знахідки хом'яка на мапі міста Харків (фрагмент). Т21-04 — Салтовське шосе на виїзді з Харкова, в районі с. Кулиничі.

Виявлене місцезнаходження розташоване біля дороги, що проходить між районами одноповерхової забудовлі, з присадибними ділянками. Очевидно, що саме такі місця становлять останні острівці незайманої природи. Смуги відчуження біля доріг не завжди розорані. У садах біля осель не всюди ведеться інтенсивне присадибне господарство.

Присадибні ділянки, на яких не велося інтенсивне сільське господарство, і раніш слугували містом прихистку хом'яка. Зрозуміло, що хом'як не може рити нори на ріллі, тому такі ділянки є для нього важливими.

Виміри тіла знайденої особини наведено у таблиці 1.

Таблиця 1. Морфометричні показники *Cricetus cricetus* з Харківської обл. на основі знахідки у 2020 р. (описано в тексті) та давніших знахідок (за: Мигулін 1938)*

Місцевість	Стать	L	Ca	Pl	Au	Vaga
Харків, окоп. (11.2020)	♂	150	40	31	22	170
12.12.1933. Нововодолазький р-н Харк. обл.	♂	260	–	27,0	–	–
26.04.1925. Олексіївськ. р-н Харк. Обл.	♂	310	50	–	–	–
29.06.1925. Артємівськ р-н Донецьк. обл.	♀	–	–	23	–	–
05.1925. Єфимівка, Вовчанськ р-ну, Харк. обл.	♂	276	35	22,0	–	–
05.1916. Сватово, Донецьк. обл.	♀	245	44	33,2	–	–
30.05.1924. Кабанне, Рубіжанськ. р-н, Дон. обл.	♂	280	51	33,5	–	–

* виміри тіла подано в мм, вага в грамах.

Порівняння промірів тіла виявленої особи з даними, наведеними в огляді О. Мигуліна (табл. 1), показує, що «наш» зразок є дрібним, його довжина тіла на 10 см менша від вимірів найменшого екземпляру з числа зловлених 100 років тому в цьому ж регіоні. Не можна виключати, що це пов'язано з віком. Проте також можна припустити, що сталося зменшення розмірів тіла хом'яків через фрагментацію екосистеми і прояв правила «острівного подрібнення» (Foster 1965), що мали би показати нові знахідки.

Оцінка стану угідь

Розглянемо ситуацію, що склалася на теперішній час в Харківській області. Площа області становить 31,4 тис. км² (5,2 % від території України).

За інформацією Харківської філії ДУ «Держгрунтохорона», «розораність території області складає 80 % від загальної площі сільськогосподарських угідь (Доповідь 2017: 86). Для припинення змивання опадами та талими водами родючого шару ґрунтів оптимальний науково обґрунтований відсоток ріллі по розораності повинен складати 42–50 % від загальної площі сільськогосподарських угідь» (Доповідь 2017).

Отже, як відмічено й самими авторами цього документу, «Сучасний стан використання земельних ресурсів не відповідає вимогам раціонального природокористування. Порушено екологічно допустиме співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, що негативно впливає на стійкість агроландшафту. Сільськогосподарська освоєність земель перевищує екологічно допустиму» (Доповідь 2017: 86). Відповідні дані представлено в табл. 2.

Бачимо, що загальна площа неораних земель становить близько 13,5 %. Це дуже мало. Сільськогосподарські угіддя в Україні займають 68,7 % від усієї території країни (Статистичний збірник 2018 : 65).

При таких показниках ми не можемо говорити про збереження біорізноманіття. Показники розораності в країнах Європи не перевищують 35 %. В Україні 92 % території використовується в господарстві, а рівень розораності території становить понад 54 % (Коваль & Домбровська 2019: 92).

Таблиця 2. Ступінь збереження неораних земель Харківщини (за: Доповідь 2017)

Показник	м. Харків	Харківський район	Всього по районах області	Всього по області
Загальна земельна площа, тис. га	35,0	136,4	3090,1	3141,8
Сільськогосподарські угіддя, тис. га	15,3	96,7	2396,2	2411,5
Рілля, тис. га	3,9	68,6	1924,0	1933,2
Сіножаті, тис. га	0,1	6,0	116,7	117,0
Пасовища, тис. га	0,2	12,5	304,2	304,9
Неораних земель (від с/г угідь), %	1,96	19,3	17,57	17,50
Неораних земель (від всіх земель), %	0,86	13,56	13,62	13,43

Обговорення

Збереження хом'яка звичайного в Харківській області неможливе без збереження місць його проживання. Створити резерват в межах міста видається нам проблематичним. Такий резерват можна було би створити на базі існуючого НПП «Гомільшанські ліси» (вибравши місце поряд з парком), де цей вид є у списках фауни, але його давно не відмічали.

На початковому етапі можна було б створити невеличку штучну популяцію, для чого можна було би відловити декілька особин та розмножити їх у штучних умовах в НПП. Але створення штучних резерватів не вирішить проблеми без скорочення рівня розораності територій. Тому потрібно докладати зусилля до виведення з експлуатації орних земель і подальшого їх відновлення до природного стану в місцях оселення виду, надто в околицях заповідних територій і поруч з їхніми охоронними зонами.

Всі відомі знахідки виду на Харківщині прив'язані до доріг з високим навантаженням. Це було як в минулому (за оглядом О. Мигуліна: Харків–Бахмут через Чугуїв та Зміїв, Харків–Старобільськ), так і в сучасних дослідженнях (за працею О. Зорі: Харків–Дніпро, Харків–Чугуїв–Бахмут).

Описана тут знахідка також прив'язана до траси. Тому автор припускає, що вектор фактично всіх попередніх досліджень визначався транспортними можливостями дослідників, наявністю експедиційного транспорту та якістю доріг, аж ніяк не задачами вивчення природних умов існування виду. Тепер можливості загалом кращі, проте популяцій хом'яка фактично не залишилося. Для отримання інформації про сучасне розповсюдження хом'яка звичайного в регіоні важливо дослідити місця, придатні для його існування, зокрема й віддалені від транспортних магістралей.

Подяки

Автор висловлює щирі подяки С. Г. Вітеру, О. О. Кириченку за надання необхідної інформації по знахідкам хом'яка, О. О. Кириченку за фото, Т. А. Атемасовій, І. В. Загороднюку за надання необхідної літератури, а також І. В. Загороднюку за консультації та редагування статті.

Література

- Акімов І. А. (ред.). 2009. *Червона книга України. Тваринний світ*. Глобалконсалтинг, Київ, 1–600.
- Доповідь... 2017. *Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Харківській області у 2016 році*. Харківська ОДА, Департамент екології та природних ресурсів. Харків, 1–207.
- Загороднюк, І. В. 2010. Ссавці північного сходу України: зміни фауни та знань про її склад від огляду О. Черная (1853) до сьогодення. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **8**: 33–60.
- Зоря, О. 2005. Ссавці Харківської області та їх видове багатство. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія*, **17**: 155–164.
- Зоря, О. 2008. Рівні чисельності і потреби в охороні землерийок та мишоподібних гризунів в Харківській області. *Раритетна теріофауна та її охорона*. Луганськ, 182–186. (Серія: Праці Теріологічної школи; Випуск 9).
- Коваль, Л. В., В. В. Домбровська. 2019. Облік в управлінні земельними ресурсами. *Економіка та держава*, № 5: 89–94.
- Мигулін, А. А. 1928. Обзор грызунов Украины. *Захист рослин (Збірник матеріалів у справі вивчення шкідників)*, № 3–4: 1–15.
- Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР*. Видавництво Академії Наук УРСР, Київ, 1–412.
- Огнев, С. И. 1916. Млекопитающие Таврической губ., преимущественно Крымского полуострова. *Записки Крымского Общества Естествоиспытателей*, **5**: 51–111.
- Підоплічка, І. Г. 1926. Нові відомості про розповсюдження на Україні деяких звірів. *Збірник праць зоологічного музею УАН*, № 1: 87–90.
- Статистичний... 2019. *Статистичний збірник «Регіони України» 2018, Частина II*. Державна служба статистики України, Київ, 1–657.
- Шарлеман, Н. В. 1915. Млекопитающие окрестностей г. Киева. *В кн.: Артоболевский, В. М. (ред.). Материалы к познанию фауны юго-западной России. Выпуск I*. Орнитол. об-во им. К. Ф. Кесслера, Киев, 26–92.
- Щербак, М. М. (ред.). 1994. *Червона книга України. Тваринний світ*. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, Київ, 1–464.
- Foster, J. V. 1965. The evolution of the mammals of the Queen Charlotte Islands, British Columbia. *Occasional Papers of the British Columbia Provincial Museum*, **14**: 1–130.

Резюме

ТИМОШЕНКОВ, В. А. Знахідки хом'яка звичайного (*Cricetus cricetus*) в Харківській області. — В статті розглядається зміна стану хом'яка звичайного з поширеного на теренах України виду до рідкісного. У 1994 році його було внесено до Червоної книги України. Найбільші зміни в статусі хом'яка за останні 100 років в Харківській області відбулися з 1982 р. по 2006 р. Поодинокі знахідки цього виду у 2020 р. показують його наявність. Описано дві фактичні знахідки з одного місцезнаходження під м. Харків. Вид виявлений на ділянках не залучених до інтенсивного сільгоспвиробництва. Спад чисельності та скорочення області поширення можна пояснити надмірною розораністю сільськогосподарських земель. Це зменшує перспективи виживання виду.